

KENMERKEN VAN HET NEDERLANDS LIBERALISME

E.H. Kossmann¹

U wordt uitgenodigd om een lezing te houden over de kenmerken van het Nederlandse liberalisme. U zegt ja. En dan gaat u peinzen. Dat is natuurlijk te laat. Het was beter geweest wanneer u, zonder erover te hoeven nadenken, deze kenmerken al voor u de invitatie aannam had kunnen opsommen. Wat een mooi, meeslepend betoog zou dan ontstaan zijn. Maar goed, zo is het niet gelopen. U moet de kenmerken van het Nederlandse liberalisme nog gaan opzoeken en vervalt in het soort moedeloos getob dat een voordracht, dus ook deze, onaanhoorbaar maakt. In uw borst woedt de strijd van uw diverse zielen.

De scepticus in u zegt: begin er niet aan. Wat is nu *het* Nederlandse liberalisme? En wat bedoelt men als men het over kenmerken heeft? Zoekt u naar kenmerken die er in de eerste plaats toe dienen om het Nederlandse liberalisme van andere politieke stromingen te onderscheiden? Men krijgt dan als resultaat bijvoorbeeld dat het Nederlandse liberalisme, anders dan confessionelen en socialisten in ons land, en anders ook dan liberalen elders, geen beroep op - laten we het dramatisch uitdrukken - de massa heeft gedaan. Het heeft nooit gewerkt met demonstraties, manifesten, proclamaties en petitionnementen. Het is nooit de straat opgegaan. Of men krijgt: terwijl de Nederlandse socialistische en confessionele partijen net als hun geestverwanten in het buitenland, gedurende de hele tijd van hun bestaan behoefte hadden aan theoretisch samenhangende grondslagen, hebben de Nederlandse liberalen steeds de neiging gehad daar minder waarde aan te

¹. Tekst van een lezing, uitgesproken op het symposium 'Van Thorbecke tot Telders: de actualiteit van de liberale traditie in Nederland', georganiseerd door de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op 22 januari 1993. Op deze bijeenkomst vond de presentatie plaats van G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen, 1993. Een verkorte versie van deze lezing verscheen in *NRC-Handelsblad*, d.d. 11 februari 1993.

hechten. Het liberalisme kent in Nederland geen receptuur vergelijkbaar met Kuypers *Ons Program* of met de verwerking van de marxistische leer door de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Of men krijgt: de liberalen zijn tot ver in de twintigste eeuw nationaler gebleven dan christendemocraten en socialisten. Niet dat het geen kennis nam van buitenlandse verschijnselen en idealen. Niet dat liberalen geen reizen maakten, geen Frans of Duits of Engels kenden, verre van dien. Maar zij hadden de behoefte niet zich in een confessionele of socialistische internationale te verenigen. Trouwens, vereniging was in het algemeen geen fenomeen waarop ze bijzonder gesteld waren. Ze zijn er pas laat en met tegenzin toe overgegaan om hun groepering tot een min of meer georganiseerde partij te ontwikkelen en bleken, toen ze daar in schenen te zijn geslaagd, nog schismatischer dan antirevolutionairen en socialisten.

Ziehier, zegt de scepticus in u: ik heb uit de losse pols wat onderscheidende kenmerken van het Nederlandse liberalisme kunnen laten zien. Maar men heeft het natuurlijk al voor zichzelf genoteerd: dit is pure negatie. Het liberalisme deed geen beroep op de massa, het stelde geen theoretisch gefundeerd programma op, het was nationaal en internationaal niet zorgvuldig georganiseerd. Over de positieve kenmerken van het liberalisme zegt dit alles echter niet veel. Om daar uitspraken over te kunnen doen zal men een andere procedure moeten volgen. Maar welke? De scepticus in de borst van de lezinghouder weet het niet. Hij tast rond in zijn woordenschat, vindt in die rijkdom echter slechts treurig stemmende algemeenheden: vrijheidszin, respect voor de individuele persoonlijkheid, soevereiniteit van recht en rede, ordelijke vooruitgang. Het is zeker niet onjuist te beweren dat de liberalen van Thorbecke tot Telders, en tot Oud en Bolkestein, deze waarden hoog hebben gehouden. De vraag is alleen of deze waarden al degenen die er aan hechten tot een liberale eenheid verbinden, dat wil zeggen, of zij bij uitstek en uitsluiting liberale waarden vormen. Dat is, het spreekt vanzelf, niet het geval. Wie de speciale kenmerken van het speciale Nederlandse liberalisme wil definiëren, zal naar andere begrippen moeten zoeken. Hij moet proberen aan te geven waarom Nederlandse liberalen het generatie na generatie nodig hebben geacht voor de bevordering van deze algemene en door velen gedeelde idealen een aparte politieke groepering in stand te houden. Willen wij de kenmerken van het Nederlandse liberalisme op het spoor komen, dan moeten wij bepalen hoe en waarom het ernaar heeft gestreefd continuïteit te bezitten.

Is dat een onmogelijke taak? Ja, vindt de scepticus. Want waarlijk, het boek *Van Thorbecke tot Telders*, ter ere waarvan deze bijeenkomst is georganiseerd, ondergraaft ò door zijn opzet ò door zijn inhoud het besef van continuïteit. Begin en einde zijn niet met elkaar verbonden. Er is geen

ontwikkelingslijn die ons van de anti-Hegeliaan Thorbecke naar de Hegeliaan Telders brengt. En wij zien, om een ander voorbeeld te noemen, links-liberalen en radicalen de doctrinaire erfenis op het eind van de negentiende eeuw afzweren en met inzet meewerken aan de formulering van de beginselen en de legislatieve vormgeving van een verzorgende staat die het kader van Thorbecke's staat te buiten gaat. Het vandaag gepresenteerde boek beschrijft wel hoe de breuk tot stand is gebracht maar niet welke samenhang er in het liberalisme van voor en van na die breuk valt op te merken. De lezer wordt geconfronteerd met discontinuïteit. En dat is zeer goed, denkt de scepticus. Natuurlijk moet een politieke partij haar permanente aanwezigheid gedurende een lange periode legitimeren door te beweren dat zij zichzelf wezenlijk gelijk is gebleven; het sobere historische onderzoek waarvan wij in dit boek de resultaten vinden wijst echter aan dat de werkelijkheid in duidelijke tegenspraak met deze bewering staat. Hoe kan iemand, concludeert de scepticus, verlangen dat men de kenmerken van een dusdanig verbrokkeld verschijnsel definieert?

De systematicus in ons, die dit getob en gewefel heeft aangehoord, voelt zich verplicht het bij zo'n pertinente ontkenning niet te laten. Op zichzelf kan hij de juistheid van de aangevoerde argumenten aanvaarden; daar valt, *après tout*, ook nauwelijks iets tegen in te brengen. Maar hij probeert het vraagstuk op basis van dezelfde gegevens opnieuw te formuleren. Het Nederlandse liberalisme, stelt hij, werd en wordt gekenmerkt door het besef dat het vanzelf spreekt en, in wat voor uiterlijke en innerlijke strijd het ook gewikkeld wordt, een algemene betekenis bezit die ver boven het niveau van de partijpolitiek uitstijgt. Iemand wordt geen liberaal omdat hij bepaalde punten in het liberale programma aantrekkelijk vindt. Hij is eenvoudig liberaal omdat hij zich een vertegenwoordiger van de moderniteit voelt. Zijn optie voor het liberalisme is dan ook fundamenteel geen keuze voor een partij maar juist een keuze voor onpartijdigheid of bovenpartijdigheid, voor het algemene belang, ja, voor de waarheid. Terwijl confessionelen en socialisten een beroep doen op hun bijzondere inzichten van religieuze of wetenschappelijke aard, verwijzen liberalen naar de objectieve algemeenheid van de hele moderne cultuur, kritisch, wereldlijk, flexibel en dynamisch. Indien iets de continuïteit van het liberalisme al zoveel generaties heeft gewaarborgd, dan is het deze onprogrammatische zin voor de werkelijkheid van de eigen tijd. Als partij bleef het liberalisme in stand juist omdat het bovenpartijdig beweerde te zijn.

Maar waar, redeneert de systematicus in uw borst verder, haalde het liberalisme deze merkwaardige zelfverzekerdheid vandaan? Want het is bepaald geen geringe ambitie waardoor het werd gekenmerkt. In feite

verhief het zich boven het politieke strijdtoneel. Wie zich tegen liberale standpunten verzette, verzette zich tegen de onpartijdige waarheid, de tijdgeest, de objectief vaststelbare gang van de geschiedenis, of iets van die aard. Hoe konden de liberalen er op grond van zulke vooronderstellingen in de negentiende eeuw in slagen zoveel tot stand te brengen dat zij enige reden hadden zich als de vormgevers van de Nederlandse staat te beschouwen? In Frankrijk, in Duitsland, zelfs in Engeland vierde het liberalisme geen vergelijkbare triomfen. Ook in België niet. In de jaren 1890 gebruikten de Nederlandse liberalen hun laatste periode van suprematie om een begin te maken met de invoering van sociale hervormingen. In België regeerden toen homogene katholieke kabinetten, van 1884 tot 1917, meer dan dertig jaar lang. In 1917 viel aan de Nederlandse liberalen, die de kieswetten van 1850 en 1896 op hun naam hadden staan, de taak toe eindelijk het algemene kiesrecht te introduceren; het instrumentarium waarmee de twintigste-eeuwse politici werkten was zodoende, men weet het, voor een belangrijk deel in liberale werkplaatsen geproduceerd.

Dit is een hoogst opmerkelijk feit. Het Nederlandse liberalisme was in het begin van de negentiende eeuw bepaald geen veelbelovend verschijnsel. Er waren zonder twijfel wel als liberaal te kenschetsen publicisten en politici in het noordelijk deel van Willem I's koninkrijk aanwezig en zij hielpen de Belgische oppositie tegen de autocratie van de Oranjevorst, eisten een vrijere pers, een beter kiesstelsel en andere vormen van ministeriële verantwoordelijkheid dan de grondwet van 1815 voorschreef. Maar een enigszins gesloten front vormden deze individuen niet zodat hun activiteit, hoe levendig misschien ook, te weinig samenhang bezat om concrete resultaten te hebben. Hoe ver wij op het ogenblik ook van de traditionele heldenverering van Thorbecke verwijderd zijn - ook dit boek geeft de afstand aan en in Stuurmans recente bundel *Wacht op onze daden* is hij zelfs helemaal uit het liberale verhaal verdwenen -, toch was hij het zonder twijfel die in de jaren 1840 een groep mensen om zich heen verzamelde, bereid hem te volgen, geschikt om wat er aan publieke opinie bestond zorgvuldig in pers en parlement te bewerken, en in staat op het juiste moment het beleid op zich te nemen. En wat men ook mag denken van de mening dat de patriotten uit de jaren 1780 en 1790 het negentiende-eeuwse liberalisme in Nederland hadden geprepareerd, hoe goed het ook is zekere personen uit de vroege negentiende eeuw naar voren te halen als de voorbereiders en padvinders - Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn ouderdom, Donker Curtius in zijn jeugd - het is en blijft een feit dat pas Thorbecke zich met de opbouw en de leiding van een welomschreven en aan de omstandigheden aangepaste hervormingsbeweging belastte, als exponent van de tijdgeest, om het zo te zeggen, als vormgever van wat de tijd vereiste. Dat was laat in de

geschiedenis van het Europese liberalisme en Thorbecke's aanvaarding van liberale ideeën was het resultaat van energieke, maar tijdrovende studie. Thorbecke was geen idealist. Hij acteerde niet als charismatisch leider. Hij bezat een zeer respectabel gevoel van intellectuele en morele superioriteit en grote ambitie. Gedurende de jaren 1840 gaf de politieke en geestelijke toestand van Nederland hem de gelegenheid deze trekken in zijn natuur tot een bijna zakelijk te noemen inzicht in zijn roeping te transformeren. In het vierde deel van de briefwisseling die dit jaar zal uitkomen, vindt men hier uiterst merkwaardige gegevens over.

Pas laat dus en vooral ook dank zij de paniek van koning Willem II tegenover de revoluties in Duitsland kon in Nederland het liberale stelsel worden ingevoerd. Het duurde bovendien jaren voor het naar behoren functioneerde. Vanwaar dan, de vraag herhaalt zich, het onmiskenbare succes ervan? Vanwaar die schijn van vanzelfsprekendheid waarmee het zich wist te omgeven? Vanwaar de zelfverzekerdheid waarmee het beweerde de ware vertegenwoordiger van de tijdgeest te zijn, de idee die nauwkeurig op de werkelijkheid paste, de enig mogelijke interpretatie van deze fase in de geschiedenis der mensheid en van Nederland in het bijzonder? Het antwoord ligt voor de hand: noch sociaal noch politiek noch intellectueel stootte het op echt belangrijke tegenstand. Het koningschap had in de jaren 1830 veel van zijn glans verloren. Willem II voerde geen duidelijke politiek. Willem III bleek veel te grillig om als spil van een of andere antiliberale conservatief-royalistische groepering te fungeren. De adel had in Holland vanouds geen beslissende politieke invloed en deed ook onder Willem I geen poging die te verwerven. Dat wil zeggen, echte, zelfbewuste, zich op solide privileges, maatschappelijke positie en grondbezit hoog verheffende reactionairen waren er niet. Conservatieven waren er natuurlijk wel. Geen enkele maatschappij kan zonder conservatisme in stand blijven, zelfs de Nederlandse niet. Maar het had geen sterk karakter en toen de liberalen de grondwet in 1848 eenmaal hadden herzien, bracht het geen alternatief naar voren; het beperkte zich tot de tactiek van vertraging in de volledige uitvoering ervan en ernstige reserve ten opzichte van de liberale leiders persoonlijk. En zelfs de zich allengs om Groen van Prinsterer heen vormende antirevolutionaire groep spande zich niet in om de aard van de Nederlandse staat fundamenteel te veranderen. Wat zou ze ook hebben kunnen verzinnen? Groen wist tenslotte dat zijn oude vriend Thorbecke weliswaar liberaal was geworden maar geen revolutionair en, hoe men ook redeneerde, toch bepaald moeilijk als centraal object van principiële antirevolutionaire kritiek kon dienen. Hoe boeiend de bekende antirevolutionaire, door Groen zelf in velerlei vormen uitgewerkte these dat de liberale moderniteit onvermijdelijk een samenleving van indi-

vidualistische atomen zou produceren, aan geen enkele traditionele hiërarchie en normenstelsel onderworpen en slechts door totalitaire terreur te bedwingen - hoe boeiend ook, zulke boetpredikaties kregen geen vat op het Thorbeckeaanse liberalisme.

Thorbecke's liberalisme was immers niet revolutionair, niet uitzonderlijk individualistisch en niet utilitaristisch. Het stond dicht bij de preromantiek van Herder dan bij Jeremy Bentham's theorieën over de maximalisatie van het geluk. Het stond veel dicht bij de door Groen bewonderde Guizot dan bij Robespierre, de door Groen steeds midden in het veld van zijn discussie opgestelde vogelverschrikker. Dit liberalisme wilde organisch zijn en wat dit woord nu ook precies te betekenen had, het hield in elk geval in dat het nieuwe systeem geen door abstracte theorie beheerst verzinsel meende te zijn en geen exclusieve waarde aan de verschaffing van geluismiddelen voor de individuele burger hechtte, maar was ingebed in de historische ontwikkeling en verankerd in de samenhang van de maatschappij. Het is opmerkelijk dat de Nederlandse liberalen de term organisch ook na Thorbecke met instemming zijn blijven gebruiken, zelfs Van Houten die de links-liberale aanval op het oude liberalisme in de jaren 1870 inzette. Het was alsof de liberalen door het organische karakter van hun politiek te beklemtonen aangaven dat deze politiek vanzelfsprekend juist was, natuurlijk produkt van een natuurlijke ontwikkeling.

Het grote probleem waarvoor de historicus die het Nederlandse liberalisme van de negentiende en de twintigste eeuw als een geheel zou willen bestuderen komt te staan, is uiteraard dat de positie ervan na de invoering van het algemene kiesrecht radicaal veranderde. Van 1918 tot 1940 namen slechts enkele liberalen gedurende slechts vijf jaren aan de door de confessionelen beheerste kabinetten deel. Na 1945 werd aan de stroming meer plaats gegeven: van 1945 tot 1967 - een periode van 22 jaar, net als het interbellum - deelden de liberalen gedurende tien jaar de regeringsverantwoordelijkheid met socialisten en confessionelen. Hoe is het mogelijk geweest dat de liberalen, die van 1901 tot 1918 onder het beperkte kiesrecht gemiddeld 35 zetels in de Tweede Kamer van honderd leden bezetten en onder het algemene kiesrecht van 1918 tot 1939 gemiddeld vijftien, die geteisterd werden door scheuringen en splitsingen - naast de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) waren er tot 1921, toen ze verenigd werden in de (wat later zo genoemde) Liberale Staatspartij (LSP), niet minder dan vijf liberale groeperingen -, hoe komt het dat zij, ook na hun val van de troon, hun bestaan hebben weten te continuëren? Zij hadden de parlementaire monarchie ingericht, iets van sociale legislatie gerealiseerd, het algemene kiesrecht ingevoerd. Hun taak was, zo leek het, voltooid.

Maar zo redeneerden de liberalen niet. Zij hebben zich in feite zonder veel inspanning aan de nieuwe machtsverhoudingen aangepast en er niet aan getwijfeld dat een liberale partij ook in de twintigste eeuw een functie had. Op een of andere manier zou deze partij nog steeds de politieke uitdrukking vormen van de in Nederland ondanks de groei van de confessionele invloed, van het zuilenstelsel en tot op zekere hoogte ook van het socialisme, intellectueel en economisch dominante liberale geest. J.J. Woltjer opent zijn vorig jaar verschenen *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* met een hoofdstukje waarin hij de toestand van 1918 kenschetst en hij noemde dat 'Een liberaal land'; voor zijn beschrijving van het interbellum zelf vond hij de titel 'Een liberale erfenis onder confessioneel beheer'. Dat wil zeggen, er was ook in de eerste helft van onze eeuw voor de liberalen blijkbaar reden om te beweren dat een verstandig, goed ontwikkeld mens in Nederland vanzelfsprekend een liberaal was, eenvoudig omdat de bijdrage van socialisten en confessionelen aan alle zaken waarop het aankwam, namelijk het bedrijfsleven, de kunsten en wetenschappen, het ambtelijke apparaat, de rechterlijke macht, beperkt was en van de hervormingen die zij in volgens de liberalen hoogdravende plannenmakerij bepleitten, vrijwel niets realiseerbaar was gebleken. Vandaar misschien dat de LSP zich in de jaren 1930 beter in de parlementaire democratie thuisvoelde dan de SDAP en de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Al had het algemene kiesrecht de liberale suprematie gebroken en zowel confessionelen als socialisten zeer aanzienlijke winst gebracht, het waren in deze crisistijd de confessionele en socialistische partijen die met grote plechtigheid nadachten over, en ijverden voor, een hervorming van de staatsinstellingen, een hervorming welke in allerlei opzichten verwant was aan de ordeningsprincipes van de autoritair geregeerde landen van toen - het was niet de liberale partij.

De scepticus heeft dit lange betoog zo geduldig kunnen aanhoren omdat hij vermoedde waarheen het zou leiden en waar het zou blijven steken: in 1945. Want dit is het paradoxale, zegt hij, van de liberale situatie in Nederland. De liberalen waren de parlementaire democratie gedurende de jaren 1930 in theorie trouwer gebleven dan heel wat socialisten met hun Plan van de Arbeid en heel wat confessionelen met hun corporatisme. Tijdens de bezetting steeg de reputatie van de parlementaire democratie echter aanmerkelijk. In 1944 en 1945 werden door en rondom koningin Wilhelmina gevoelde verlangens naar vernieuwde gezagsverhoudingen, sterkere leiding en minder verdeeldheid ondanks het grote persoonlijke prestige van de vorstin nauwelijks serieus in discussie gebracht en van de door anderen voorgestelde totale herziening van het partijsysteem kwam vrijwel niets terecht. Aangezien deze hele hervormingsimpuls niet door de

oorlogservaringen zelf werd geïnspireerd maar eerder door de ervaringen met de crisis van de jaren 1930, betekende de terugkeer tot het pure vooroorlogse stelsel in 1945 en 1946 dat de confessionelen en socialisten hun geloof in de parlementaire democratie hadden hervonden. Het is dus niet ongeoorloofd te beweren dat de in de jaren 1930 gebleken terughoudendheid van de liberalen met betrekking tot een diepgaande hervorming van de staatsinstellingen, niet onverstandig was geweest. De door de liberalen ingerichte parlementaire democratie toonde in 1945 immers opnieuw haar levenskracht.

Profiteerde het liberalisme daarvan? Waarschijnlijk niet. Profiteerde het liberalisme van de snelle economische ontwikkeling die in de jaren 1960 tot een door niemand voorspelde uitbarsting van welvaart zou leiden? Evenmin. Had het liberalisme in de jaren 1950, 1960, 1970 nog wel reden zich tot representant van de moderne levensbeschouwing uit te roepen en zijn gelijk vanzelfsprekend te vinden? Het maakte die indruk niet. Het verloor natuurlijk in de zich wijzigende maatschappij veel van het houvast dat het er decennia lang had bezeten. De grote nationale kranten, de ambtenaren, de universiteiten opteerden niet langer met een zeker automatisme voor de liberale posities. Niet alleen electoraal, ook sociaal werden groepen met andere uitgangspunten concurrenten van doorslaggevend belang. Van een soort van liberale hogere stand was na 1945 steeds minder te merken. Meer dan vroeger moest het liberalisme de aantrekkingskracht van partijprogramma's en leuzen gaan verzorgen. Maar nu, vraagt de scepticus verder, heeft het nu opnieuw gelijk gekregen en zal het, na de verzwakking van het confessionalisme sinds de jaren 1960, de débâcle van het communisme, de desillusie van het socialisme, de erkenning door alle betrokkenen dat het verzorgingsstelsel beknot en meer plaats voor utilitaristisch individualisme ingeruimd moet worden, zal het nu de zelfverzekerdheid, de vanzelfsprekendheid, hervinden die in Nederland volgens u zo lang zijn kenmerkende eigenschap is geweest?

Dit is echter een vraag van zo grote gecompliceerdheid, dat ik, broeder systematicus, voorstel haar te deponeren in de studeerkamers van een van onze opdrachtgevers, namelijk de Teldersstichting, die, veel meer dan wij, tot taak heeft haar te beantwoorden. Ge gaat akkoord? Wel dan, dames en heren, we hebben gezegd.